

Ligia Tuszyńska*, Agnieszka Pawlak**

* Akademia Pedagogiki Specjalnej w Warszawie; ORCID: 0000-0003-1400-2958

** Akademia Pedagogiki Specjalnej w Warszawie ORCID: 0000-0002-9189-6636

DOI: <https://doi.org/10.35464/1642-672X.PS.2019.2.03>

Zdrowie człowieka w edukacji na rzecz zrównoważonego rozwoju

Human health in education for sustainable development

ABSTRACT: The development of civilization that is so advantageous for the humankind on one hand makes also the human being to forget that they are part of nature and live in natural environment. The paper presents dependencies and determinants between the society's health and natural environment. The history of shaping the conception of changes, that sustainable development and education of the society are, shows that the level of social awareness increases slowly, while new threats for health appear quickly. The human influence on natural environment still has a lot of negative consequences, including threats for human health. The pollution of natural environment causing climate crisis became a highly publicized topic in the media but there are still few decisive actions undertaken to foster the protection of natural environment and, at the same time, better health protection and comfort of living. In conclusion, the authors, on the basis of the statement that only higher ecological and health awareness can change the current state of affairs, which has lately become a strong demand of younger generation, point out the importance of social pedagogy in preparing teachers and education leaders in local communities.

KEYWORDS: Health education, natural environment, social awareness, sustainable development.

STRESZCZENIE: Rozwój cywilizacji z jednej strony przynosi wiele dobrych skutków dla człowieka, z drugiej – ułatwia zapomnienie, że człowiek sam jest częścią przyrody i żyje w jej środowisku. Artykuł traktuje o zależności stanu zdrowia społeczeństwa od stanu środowiska. Koncepcja przemian, znana jako idea zrównoważonego rozwoju, zwraca uwagę na nieproporcjonalność tempa pojawiania się zagrożeń dla ludzkiego zdrowia i tempa podnoszenia się poziomu społecznej świadomości tych zagrożeń. Oddziaływanie człowieka na środowisko przyrodnicze przynosi wiele negatywnych skutków, z których część stanowi realne zagrożenie dla zdro-

wia, a może i przetrwania ludzkiego gatunku. Dobrze widać to na przykładzie kryzysu klimatycznego. Zanieczyszczenia środowiska, stanowiące źródło tego kryzysu, są wdzięcznym tematem medialnym, ale wciąż trudno o działania, które by im zaradzały, a tym samym lepiej chroniły zdrowie i komfort życia człowieka. W konkluzji autorki zwracają uwagę na znaczenie pedagogiki społecznej w przygotowaniu nauczycieli i liderów edukacji w środowiskach lokalnych. Młodzież, której przyszłość Ziemi dotyczy w większym stopniu niż dzisiejszych decydentów, ostatnio spontanicznie zaczyna się upominać o takie realne działania (ruchy ekologiczne, manifestacje młodzieży szkolnej). Wydaje się, że jest to wreszcie skutkiem wytrwałej i trwającej już wiele lat „pracy u podstaw” w postaci edukacji dla zrównoważonego rozwoju.

SŁOWA KLUCZOWE: Edukacja zdrowotna, środowisko naturalne, świadomość społeczna, zrównoważony rozwój.

Dzieje koncepcji zrównoważonego rozwoju

Terminem zrównoważony rozwój określa się powszechnie już dziś uznawaną koncepcję przemian społecznych, ekonomicznych i środowiskowych, która kładzie nacisk na odpowiedzialność obecnych pokoleń za przyszłe. Zrównoważony rozwój ma na celu takie działania, które służą zaspokojeniu potrzeb obecnego pokolenia bez umniejszania szans rozwojowych pokoleń przyszłych. Zaczątkiem tej koncepcji było uświadomienie sobie, że działalność człowieka zagrażająca przyrodzie – zagraża jemu samemu. Historia idei rozwoju zrównoważonego sięga XVIII wieku. Wówczas to rewolucja przemysłowa, która z jednej strony stała się motorem gwałtownego wzrostu demograficznego, przyspieszonego procesu urbanizacji oraz masowej produkcji dóbr dla zaspokojenia potrzeb rosnącej populacji, z drugiej – rozpoczęła intensywną degradację środowiska przyrodniczego. Na skutek tych zjawisk pojawiła się refleksja nad celem i drogą rozwoju. Termin „zrównoważony rozwój” wywodzi się z niemieckiego szkolnictwa leśnego. Został wprowadzony przez saksońskiego starostę, Hansa Carla von Carlowitza, który walczył z masową wycinką lasów na terenie Niemiec. Wprowadził do gospodarki leśnej zasadę „zrównoważonego rozwoju”: w lesie można wyciąć tylko tyle drzew, ile jesteśmy w stanie zasadzić, aby zrównoważyć ekosystem i chronić go przed całkowitym zniszczeniem. Koncepcja ta na początku XIX wieku zdobyła uznanie wszystkich niemieckich Wyższych Szkół Leśnych. Niemieckie leśnictwo cieszyło się wówczas dobrą renomą na całym świecie, w związku z czym pojęcie zrównoważonego rozwoju upowszechniło się wśród naukowców z innych krajów Europy.

W połowie XX wieku również politycy zauważyli, że ekspansywny rozwój cywilizacji niszczy ekosystemy, a degradacja środowiska ma swoje skutki społeczne. W roku 1952 zanieczyszczenie powietrza w Londynie spowodowało około cztery tysiące ofiar. W latach 1953–1970 na wyspie Kiusiu w Japonii, nad zatoką Minamata, wskutek odprowadzania do zatoki ścieków zawierających rtęć, doszło do zatrucia ponad tysiąca mieszkańców wybrzeża, żywią-

cych się głównie rybami. Pojawiły się u nich charakterystyczne objawy choroby układu nerwowego, nazwane później chorobą Minamata. Dopiero wtedy, po tej katastrofie, inicjatywy w zakresie ochrony środowiska zaczęto traktować poważnie. W roku 1969 wydano raport sekretarza generalnego ONZ U. Thant pt. *Człowiek i jego środowisko*. W roku 1972 w Sztokholmie odbyła się Konferencja Narodów Zjednoczonych pod hasłem *Tylko jedna Ziemia*. Wtedy po raz pierwszy pojęcie „zrównoważony rozwój” (*sustainable development*) zostało użyte w znaczeniu naukowym i bardziej ogólnym.

W drugiej połowie XX wieku idea zrównoważonego rozwoju została podjęta przez ruchy ekologiczne. Do rozpowszechnienia tej koncepcji przyczyniła się Gro Harlem Brundtland. Będąc premierem Norwegii, a jednocześnie przewodniczącą Światowej Komisji ds. Środowiska i Rozwoju, Brundtland zdobyła międzynarodowe uznanie swoją walką o zrównoważony rozwój świata. Jej priorytetem, jako lekarza, było między innymi rozwiązywanie problemów zdrowotnych dzieci i profilaktyka raka piersi u kobiet oraz upowszechnienie usług opiekuńczych, zwłaszcza całodziennej opieki nad dziećmi (Witoszek 2011, s. 37). W roku 1987, w raporcie Światowej Komisji Środowiska i Rozwoju pt. *Nasza wspólna przyszłość*, przedstawionym przez Brundtland, pojawiła się definicja zrównoważonego rozwoju używana do dziś: „Zrównoważony rozwój to proces, mający na celu zaspokojenie aspiracji rozwojowych obecnego pokolenia w sposób umożliwiający realizację tych samych dążeń następnym pokoleniom” (UNESCO). Ta wizja zrównoważonego rozwoju uwzględniała trzy jego główne aspekty: środowisko, społeczeństwo i ekonomię.

Zrównoważony rozwój jako wyzwanie społeczne

Kamieniem milowym dla idei zrównoważonego rozwoju był pierwszy Szczyt Ziemi w Rio de Janeiro w 1992 roku. Jego owocem była *Agenda 21* – strategia rozwoju dla świata. To tu po raz pierwszy zwrócono uwagę na potrzebę edukacji społeczeństwa w kontekście zdrowia i ochrony środowiska. Podkreślono społeczny aspekt zrównoważonego rozwoju: fakt, że odpowiedzialność za przyszłość wymaga samokontroli i samodyscypliny współczesnych i ich uczestnictwa w procesie podejmowania decyzji. Nazwano choroby społeczne wieku modernizmu i postmodernizmu: ubóstwo, brak równości płci, nieprzestrzeganie praw człowieka, brak bezpieczeństwa, edukacji dla wszystkich, prawa do zdrowia i dialogu międzykulturowego.

Dziesięć lat po ogłoszeniu *Agendy 21* było już wiadomo, że – zarówno w Polsce jak i w innych krajach – wdrażanie idei rozwoju zrównoważonego

postępuje zbyt wolno, a ekspansja cywilizacji powoduje dalszą dewastację środowiska przyrodniczego. Stąd nowa inicjatywa ONZ: ogólnoświatowy projekt pod nazwą „Dekada Edukacji dla Zrównoważonego Rozwoju 2005–2014”. „Dekada” miała być sięgającym w przyszłość, kompleksowym przedsięwzięciem stawiającym na edukację. Uznano, że edukacja jest podstawowym prawem człowieka i czynnikiem transformacji społecznej w stronę zrównoważonego rozwoju. Główne zadania edukacyjne „Dekady” miały dotyczyć przestrzegania praw człowieka, przeciwdziałania ubóstwu, promocji zdrowia, ochrony zasobów naturalnych, współpracy międzynarodowej oraz zapewnienia społeczeństwu dostępu do technologii informacyjnych. W Polsce w te działania angażowały się głównie organizacje społeczne oraz nauczyciele-pasjonaci (przeważnie przyrodniczy), przy niewielkim wsparciu władz oświatowych. Już w czasie „Dekady” (w 2008 roku) wskazywano w Polsce na niedostateczne wsparcie instytucji, brak systemowego kształcenia uwzględniającego wszystkie filary zrównoważonego rozwoju, brak wystarczającego zainteresowania i zaangażowania polityków (Borys, Rogala 2008).

W projektach „Dekady” największe siły na szczeblu państwowym zaangażował w działania na rzecz edukacji ekologicznej i zdrowotnej Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej. Stąd pochodziły środki finansowania wielu projektów edukacyjnych związanych z ochroną zdrowia i środowiska przyrodniczego. Korzystając ze środków NFOŚiGW duży wkład w edukację społeczeństwa miały wtedy służby leśne, budując ścieżki edukacyjne i prowadząc „edukację leśną” w rezerwach, parkach narodowych i krajobrazowych.

Po zakończeniu ogólnoświatowego projektu „DEZR” okazało się, że efekty działań w różnych krajach są bardzo zróżnicowane. Raport z analizy badań świadomości ekologicznej polskiego społeczeństwa wskazywał, że: „Polacy w coraz większym stopniu dostrzegają związek pomiędzy wpływem własnego postępowania na jakość środowiska. Wydaje się, że to najlepsza cenzurka skuteczności edukacji ekologicznej Polaków. Dokonana analiza przeglądu badań jednoznacznie wskazuje, iż zdecydowanie maleje grupa osób reprezentujących postawę tzw. ekologicznej obojętności na korzyść wzrostu liczby osób jednoznacznie ekologicznych” (Kłós 2015). Po raz kolejny podkreślono tu istotę edukacji jako środka rzeczywistego wdrażania w społeczeństwach idei zrównoważonego rozwoju.

W mijającym obecnie pierwszym dwudziestolecu wieku XXI widać wyraźnie, że dotąd nie tylko nie udało się rozwiązać problemów wieku poprzedniego, ale narosły nowe, czego dowodem są ruchy migracyjne na niespotykaną dotychczas skalę. W związku z tym teoretycy zrównoważonego rozwoju

postulują opracowanie nowej strategii, a co najmniej redefinicji priorytetów i powrotu do „pracy u podstaw”, którą jest edukacja.

W naszym kraju kompendium wiedzy na temat zasad zrównoważonego rozwoju była dotąd publikacja *Wyzwania zrównoważonego rozwoju w Polsce* (Kronenberg, Bergier 2010). Autorzy przedstawiają w niej społeczeństwo i gospodarkę jako systemy zależne od środowiska przyrodniczego. Niestety: jedynie niewielka część tej pracy odnosi się do aspektów edukacyjnych koncepcji zrównoważonego rozwoju. Skutkiem ignorowania roli edukacji dla zrównoważonego rozwoju jest dziś w Polsce niedostateczne zaangażowanie pedagogów w rozwiązywanie problemów ochrony środowiska przyrodniczego, a więc i zdrowia człowieka. Tymczasem przecież głównym zadaniem pedagogiki jest kształtowanie kapitału ludzkiego, na który składają się wiedza, umiejętności, wartości, osobiste i społeczne kompetencje człowieka. Rozległość problemów wymaga czasem łączenia wiedzy i narzędzi różnych dyscyplin naukowych (Gara 2014). Pedagogika jest nauką o edukacji opartą na wartościach. Jej subdyscyplina, pedagogika społeczna, jest szczególnie predestynowana do wykorzystania dorobku i narzędzi innych dziedzin wiedzy o społeczeństwie: choćby nauk o zdrowiu i nauk o ochronie środowiska. Wspólnym mianownikiem jest tu edukacja dla zrównoważonego rozwoju, na tyle istotna, by pokusić się o nazwanie jej teorią pedagogiką zrównoważonego rozwoju (Tuszyńska 2018).

„Cele globalne”

Agenda na Rzecz Zrównoważonego Rozwoju 2030 przyjęta w 2015 roku w przez 193 państwa członkowskie ONZ, zatytułowana *Przekształcanie naszego świata*, zakłada osiągnięcie 17 tzw. „celów globalnych”. Można je uznać za wyzwania dla współczesnej pedagogiki. Dotyczą znanych już zadań stojących przed ludzkością:

- walki z ubóstwem,
- bezpieczeństwa żywnościowego,
- działań prozdrowotnych,
- działań zapewniających równość płci,
- zapewnienia ludzkości dostępu do czystej wody, higieny i urządzeń sanitarnych,
- niedrogich i zrównoważonych źródeł energii,
- integrującego i trwałego wzrostu gospodarczego i zatrudnienia,
- rozwoju inkluzywnego i zrównoważonego uprzemysłowienia,
- ograniczenia nierówności wewnątrz i między krajami,
- zapewnienia bezpieczeństwa,

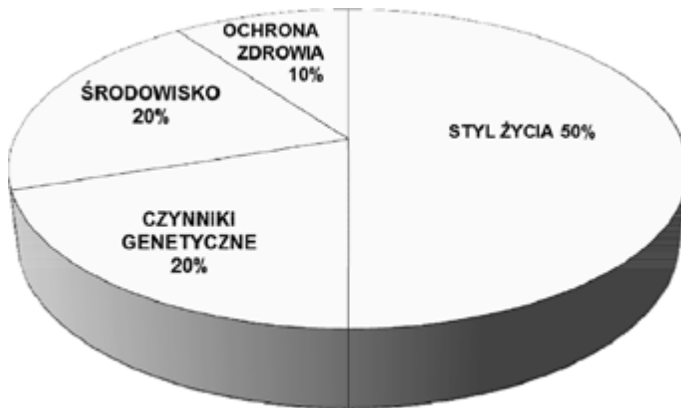
- wzorców zrównoważonej konsumpcji i produkcji,
- zwalczania zmian klimatycznych i ich skutków,
- ochrony i zrównoważonego sposobu zasobów wody,
- ochrony i promowania zrównoważonego użytkowania ekosystemów lądowych,
- promowania społeczeństw pokojowych i sprzyjających integracji działań na rzecz zrównoważonego rozwoju,
- globalnego partnerstwa na rzecz zrównoważonego rozwoju (UNIC).

Po raz kolejny jednym z ważniejszych celów jest zapewnić ludzkości dostęp do edukacji, również tej włączającej i promującej możliwości uczenia się przez całe życie dla wszystkich.

Tym razem, dla lepszej realizacji nowych celów, uwzględniono proces monitorowania realizacji *Agendy*. Zwrócono uwagę na potrzebę zmobilizowania wszystkich szkół i uczelni do prowadzenia edukacji na rzecz zrównoważonego rozwoju. Podkreślono, że realizacja celów *Agendy 2030* wymaga „edukacji globalnej”: kształcenia i wychowania obywatelskiego, wspierającego postawy odpowiedzialności. Taka edukacja winna odbywać się poprzez uświadamianie współzależności łączących ludzi i miejsca na całym świecie. Pojęcie „edukacja globalna” jest pojęciem szerszym niż edukacja dla zrównoważonego rozwoju. Wskazuje się na potrzebę uczenia się przez całe życie oraz na konieczność rozwijania wartości tkwiących w człowieku niezależnie od narodowości, różnic kulturowych, poziomu sprawności fizycznej i intelektualnej. Każde dziecko i każdy człowiek ma fundamentalne prawo do nauki, bez względu na indywidualne cechy, zainteresowania, zdolności i potrzeby w zakresie uczenia się. Zarówno systemy oświaty jak i programy kształcenia powinny uwzględniać zróżnicowanie tych potrzeb. Dzieci mające szczególne potrzeby edukacyjne powinny mieć dostęp do szkół powszechnych, w których uczeń jest traktowany podmiotowo i może zaspokajać swoje indywidualne potrzeby. Uznano, że edukacja włączająca jest najskuteczniejszym środkiem zwalczania dyskryminacji, budowania przyjaźni i otwartego społeczeństwa oraz wprowadzania w życie postulatu „edukacji dla wszystkich” (Szumski, Firkowska-Mankiewicz 2010).

Zdrowie w edukacji globalnej

W największym stopniu odpowiedzialność za wdrożenie edukacji globalnej, realizującej cele ochrony zdrowia i środowiska przyrodniczego, ponoszą politycy i pedagodzy. Ci pierwsi odpowiadają za wprowadzenie do podstaw programowych treści wynikających z „celów globalnych”, drudzy – za ich re-

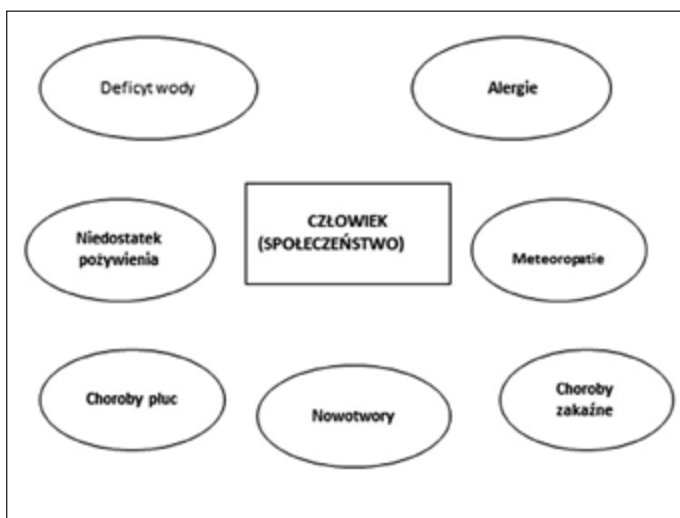

Rys. 1. Determinanty zdrowia wg Marca Lalonde
Źródło: opracowanie własne.

alizację. Wiele celów dotyczy znajomości zasad zdrowego stylu życia, zdrowego odżywiania, zapobiegania chorobom metabolicznym i zakaźnym. W latach siedemdziesiątych ubiegłego wieku kanadyjski minister zdrowia Marc Lalonde podzielił czynniki odpowiadające za zdrowie człowieka i ustalił ich wpływ na dobrostan przeciętnej populacji. Nazwał je „determinantami zdrowia” (ryc. 1). Udowodnił, że największe znaczenie dla ludzkiego zdrowia ma styl życia: aż w połowie przypadków to właśnie styl życia determinuje zachowanie dobrego zdrowia u badanych. W „stylu życia” umieścił takie zachowania, jak zdrowe żywienie (spożywanie produktów wolnych od zanieczyszczeń) i aktywność fizyczną w czystym środowisku – tzw. czynniki środowiskowe. Twierdził, że czynniki genetyczne (cechy dziedziczone po przodkach) tylko w 20% mają wpływ na ludzkie zdrowie. Najmniejsze znaczenie (około 10%) przypisał opiece medycznej. Stąd postulat zwiększenia nakładów na edukację w kierunku realizacji celów zrównoważonego rozwoju: im większa świadomość, czym jest zdrowa konsumpcja i jakie są jej konsekwencje, tym zdrowsze społeczeństwa, prowadzące bardziej aktywne życie.

Edukacja zdrowotna wobec kryzysów społecznych wywołanych rozwojem cywilizacyjnym

Jeden z „celów globalnych” wskazuje na potrzebę zwalczania zmian klimatycznych i ich skutków. Efektem zmian klimatycznych są coraz częstsze anomalie pogodowe, powodzie, huragany i kataklizmy w różnych częściach świata. Od dawna wiadomo, że przyczyny tego stanu rzeczy tkwią głównie

Rys. 2. Konsekwencje zmian klimatycznych

Źródło: opracowanie własne na podst. Gore 2018.

w działalności człowieka. Spalanie paliw kopalnych, wycinanie lasów, zanieczyszczanie wód, gleby i powietrza poprzez spalanie odpadów czy hodowlę zwierząt gospodarskich ma coraz większy wpływ na klimat i temperaturę na powierzchni Ziemi. W wyniku działalności człowieka wzrosła ilość gazów cieplarnianych w atmosferze. Wpłynęło to na zwiększenie efektu cieplarnianego oraz globalne ocieplenie.

Koszta przemian cywilizacyjnych ponoszą jednostki, ale są to też koszty społeczne. „Wpływ zmian klimatycznych odczuwamy już dzisiaj, a prognozy wskazują, że związane z nimi zagrożenie dla zdrowia ludzi jest wysokie i potencjalnie katastrofalne” (Gore 2018, s. 108). Jeśli w powietrzu jest przekroczona norma pyłów zawieszonych, to w mieszkaniu poziom zanieczyszczeń jest tylko o około 30% niższy od poziomu, który aktualnie jest na zewnątrz. Skutki zdrowotne, które może wywołać u człowieka oddychanie zanieczyszczonym powietrzem to m.in. choroby płuc, spowodowane pyłem zawieszonym PM 10 i PM 2,5. W sezonie grzewczym wszystkie stacje pomiarowe w Polsce pokazują przekroczenie benzopirenu od 2 do 16 razy ponad normę europejską. Benzopiren, który jest składnikiem pyłu PM2,5, jest substancją silnie rakotwórczą i mutagenną. Powoduje stany zapalne w układzie oddechowym. Skutkiem jej działania na organizm człowieka może być przewlekła obturacyjna choroba płuc. Przedstawiciele Krakowskiego Alarmu Smogowego wyliczyli, że w ciągu roku każdy mieszkaniec Krakowa wdycha taką samą ilość benzopirenu, jaka

wnika do organizmu nałogowego palacza, wypalającego 2500 sztuk papierosów. Koszta leczenia nałogowych palaczy i ofiar smogu ponoszą wszyscy podatnicy. Odkąd koncerny tytoniowe zaczęły przegrywać sprawy sądowe wytaczane im przez ofiary nałogu, wiedza na temat szkodliwości palenia stała się powszechna. Konsekwencje zanieczyszczonego powietrza ciągle bagatelizowane są przez polityków, ale i przez społeczeństwo.

Zdrowie, podobnie jak edukacja, należy do podstawowych praw człowieka. Jak pisze J. Szyborski, „inwestowanie w dzieci i młodzież dziś, doprowadzi do ustanowienia zdrowszego społeczeństwa w przyszłych latach, przynosząc ponadto korzyści socjalne i ekonomiczne odczuwane przez całe społeczeństwo i poszczególnych jego członków” (Szyborski 2007, s. 297). Jest to podstawowa zasada zrównoważonego rozwoju.

Historia edukacji zdrowotnej w programach szkolnych nie jest zbyt długa. W drugiej połowie XX wieku treści dotyczące higieny i zdrowia znajdowały się w programie przedmiotu „biologia z higieną”. Dopiero po transformacji, w latach dziewięćdziesiątych, reforma systemu edukacji spowodowała, że w podstawach programowych znalazły się tzw. ścieżki międzyprzedmiotowe: edukacja ekologiczna i edukacja zdrowotna. Jednak zanim nauczyciele zostali przygotowani do prowadzenia tych zajęć, nastąpiły kolejne reformy i zlikwidowano obie ścieżki międzyprzedmiotowe, przypisując zawarte w nich treści do różnych przedmiotów kształcenia, przede wszystkim do wychowania fizycznego, przyrody i biologii. Częste zmiany podstaw programowych nie sprzyjają dobremu przygotowaniu nauczycieli do prowadzenia systematycznego procesu dydaktyczno-wychowawczego. Na studiach pedagogicznych zbyt mało jest przedmiotów ogólnoakademickich, związanych z kształtowaniem świadomości obywatelskiej nauczycieli i podnoszeniem ich (a przez nich uczniowskich) kompetencji społecznych w zakresie ochrony środowiska i zdrowia człowieka. Kształcenie przez całe życie dotyczy nie tylko doskonalenia zawodowego, czy innych form edukacji nieformalnej. Powinno być zobowiązaniem szkoły i uczelni wobec społeczeństwa. Naturalnymi liderami kształcenia całościowego wydają się nauczyciele. Tymczasem analiza programów kształcenia na wydziałach pedagogicznych 16 największych uczelni w Polsce (w roku akademickim 2016/2017) wykazała, że w żadnym z programów nie występuje przedmiot wprost związany z ideą zrównoważonego rozwoju. W Akademii Pedagogiki Specjalnej w Warszawie w roku 2017 roku wprowadzono do programu studiów II stopnia na kierunku pedagogika przedmiot Wychowanie dla zrównoważonego rozwoju. Już dwukrotnie przeprowadzone badania sondażowe wśród kolejnych roczników studentów rozpoczynających ten kurs wskazują, że młodzież studencka jest zainteresowana edukacją zdrowotną i środowiskową, ale

wiedzę na ten temat czerpie głównie z mediów. Pokazuje to zaniedbania również na niższych etapach edukacji.

Po raz pierwszy pojęcie „zrównoważony rozwój” wprowadzono do zadań szkoły w Polsce dopiero w roku 2017: „Szkoła dba o wychowanie dzieci i młodzieży w duchu akceptacji i szacunku dla drugiego człowieka, kształtuje postawę szacunku dla środowiska przyrodniczego, w tym upowszechnia wiedzę o zasadach zrównoważonego rozwoju motywuje do działań na rzecz ochrony środowiska oraz rozwija zainteresowanie ekologią” (Rozporządzenie MEN, 2017).

Powszechnie wiadomo, że problemy ochrony środowiska (a więc i zdrowia człowieka) domagają się nadania im w systemie edukacji odpowiedniej rangi. Konieczna jest transformacja idei zrównoważonego rozwoju: z teorii (hermetycznej wiedzy) na pedagogiczną praktykę, przełożenie postulatów na oddziaływanie (informacyjne, ale przede wszystkim wychowawcze), i to nie tylko w stosunku do dzieci, ale wobec całego społeczeństwa. Wypróbowanym na małą skalę w różnych częściach świata sposobem jest aktywizacja społeczności lokalnych. W procesie dydaktycznym dobre skutki przynosi edukacja alternatywna z zastosowaniem metod aktywizujących, odbywająca się bezpośrednio w środowisku przyrodniczym. W różnego rodzaju projektach ekologicznych i zdrowotnych mogą brać udział zarówno dzieci, jak i dorośli. Szkoła powinna szukać tu inspiracji w działalności organizacji pozarządowych.

Bibliografia

- Bińczycka J. (red.), (2007), *Prawo dziecka do zdrowia*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- Borys T., Rogala P., (2008), *Jakość życia na poziomie lokalnym*, UNDP Polska, Warszawa.
- Gara J., (2018), *Idea interdyscyplinarności i interdyscyplinarna natura wiedzy pedagogicznej*, „Forum Pedagogiczne”, 1.
- Gore A., (2018), *Prawda dalej niewygodna. Dlaczego i jak musimy się zmienić*, Wydawnictwo Post Factum, Katowice.
- Gotówka A., (2019), *Wdech, wydech, smog! Jak zanieczyszczone powietrze wpływa na zdrowie. Dbaj o zdrowie*, „Smak Natury”, 1(50).
- Kłós L., (2015), *Świadomość ekologiczna Polaków – przegląd badań*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania”, 2(42).
- Kronenberg J., Bergier T. (red.), (2010), *Wyzwania zrównoważonego rozwoju w Polsce*, Fundacja Sendzimira, Kraków.
- Szumski G., Firkowska-Mankiewicz A., (2010), *Wokół edukacji włączającej. Efekty kształcenia uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim w klasach specjalnych, integracyjnych i ogólnodostępnych*, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa.
- Szymborski J., (2018), *Sytuacja zdrowotna dzieci i młodzieży w Polsce i w Europie – tezy do dyskusji nad narodowym programem zdrowia*, Wydawnictwo Post Factum, Katowice.
- Tuszyńska L., (2018), *Pedagogika zrównoważonego rozwoju z przyrodą w tle*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.

Witoszek N., (2011), *Najlepszy kraj na świecie*, [w:] *Norwegia. Przewodnik nieturystyczny*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa.

Źródła internetowe

Rozporządzenie MEN z dn. 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego <http://dziennikustaw.gov.pl/du/2017/356/1> (data pobrania: 9.09.2018).

UNESCO a Dekada Edukacji dla Zrównoważonego Rozwoju, <http://www.unesco.pl/edukacja/dekada-edukacji-nt-zrownowazonego-rozwoju/unesco-a-zrownowazony-rozwoj/> (data pobrania: 18.03.2019).

UNIC Warsaw, *Zrównoważony rozwój – cele*, <http://www.unic.un.org.pl/zrownowazony-rozwoj---cele/szczyt> (data pobrania: 12.03.2019).